

Senâyî ve Attâr'ın Ortak Tasavvufî Bakış Açıları

Siamak Saadati¹

ORCID:0000-0002-1016-1209

Öz

Bu araştırma, Senâyî ve Attâr'ın ortak tasavvufî bakış açıları hakkındadır. Tasavvuf büyüklerinden her biri, kendi tarikat temelini tasavvufî makamlardan ya da hâllerden biri üzerine kurmuşlardır. Bu arada, bazen ariflerden bazısının tasavvufî meşrep benzerliğini gösteren birçok ortak bakış açıları vardır. Senâyî ve Attâr, horasan mektebi âlimlerinden en büyük iki kişidir. Horasan tasavvufî mektebi, daima ilahî maşûğunu arayan ve tüm kesretler ile mazharlar arasında vahdet şarabı içen bilimsel tasavvuf mektebidir. İlk olarak bu makalede, tasavvuf eski metinlerinde kullanılan ortak tasavvufî terimler açıklanmıştır. Sonrasında, Senâyî ve Attâr'ın çeşitli tasavvufî konular hakkındaki ortak görüşlerini açıklığa kavuşturmak için onların tasavvufî ilgili bakış açıları tahlil edilmiştir. Senâyî ve Attâr'ın “aşk”, “fena”, “fakr”, “aklın ve aşkın karşı karşıya gelmesi ile aşkın üstünlüğü”, “bilgi” ve “mürşide sahip olmanın gerekliliği ile ona ebedî ve kutsal bağlılık” hakkında ortak fikrî kaynaklara sahip olmaları sebebiyle birçok ortak bakış açıları vardır. Kaynakların bir bölümünde, kendi isteklerini iletmek için aynı örneklendirmeleri ve telmihleri kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Senâyî, Attâr, İrfan, Horasan Mektebi, Ortak Bakış Açıları

Gönderme Tarihi: 20/09/2018

Kabul Tarihi:20/10/2018

¹ Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, University of Tehran E-mail: s_saadati@ut.ac.ir

Sanai and Attar Shared Mystical Views

Abstract

The present research is about the common mystical views of Sanai and Attar. Each of the elders of Sufism has built their own way of thinking about one of the officials or mystical states. In the meantime, some mystics sometimes have many common points of view that show their unique mystical contribution .Sanai and Attar are two of the greatest mystics in the Khorasan School. The mystical school of Khorasan is a school of practical mysticism, which is always in search of a divine believer and draws the unity of all its pluralities and manifestations. In this essay, the author first describes common mystical terms using ancient Sufism and analyzes the views of Sanaie and Attar about it, to clarify their shared perspectives on various mystical issues. Sanaie and Attar due to their common sources of thought have a lot of views about "love", "mortality", "poverty", "the confrontation of reason and love and the supremacy of love", "knowledge" and "the necessity of having Sheikh, and why it is obedient to him". And in some cases, they have used the same analogies and allegories to convey their wisdom.

Keywords: Sanai, Attar, Sufism, Khorasan School, Common View.

Received Date: 20/09/2018

Accepted Date: 20/10/2018

Сана и Аттар разделяли мистические взгляды

Резюме

Настоящее исследование касается общих мистических воззрений Санай и Аттара. Каждый из старейшин суфизма создал свой собственный образ мышления об одном из чиновников или мистических государств. В то же время некоторые мистики иногда имеют много общих точек зрения, которые показывают их уникальный мистический вклад. Санай и Аттар - два величайших мистика в школе Хорасана. Мистическая школа Хорасана - это школа практического мистицизма, которая всегда находится в поисках божественного верующего и привлекает единство всех ее многочисленных и проявлений. В этом эссе автор сначала описывает общие мистические термины, используя древний суфизм, и анализирует мнения Саны и Аттара об этом, чтобы прояснить их общие перспективы по различным мистическим проблемам. Санай и Аттар, благодаря своим общим источникам мысли, о «любви», «смертности», «бедности», «конфронтации разума и любви и верховенства любви», «знания» и «необходимости в шейхе и безусловной приверженности ей». Имеете много общего. Из случаев сходства и аналогии они использовали одни и те же принципы.

Ключевые слова: Санай, Аттар, Суфизм, Школа Хорасана, Общий вид

Получено: 20/09/2018

Принято: 20/10/2018

دیدگاه‌های عرفانی مشترک سنایی و عطار

چکیده

پژوهش حاضر درباره دیدگاه‌های عرفانی مشترک سنایی و عطار است. هر یک از بزرگان تصوف، بنای طریقت خویش را بر یکی از مقامات یا حالات عرفانی نهاده‌اند. در این میان، گاه برخی از عرفا دیدگاه‌های مشترک بسیاری دارند که مشرب عرفانی واحد آنان را نشان می‌دهد. سنایی و عطار به عنوان دو تن از بزرگترین عرفای مکتب خراسان‌اند. مکتب عرفانی خراسان، مکتب عرفان عملی است که همواره در جستجوی معشوق الهی است و از میان تمام کثرت‌ها و مظاهر، باده وحدت می‌نوشد. نگارنده، در این نوشتار، ابتدا اصطلاحات عرفانی مشترک را با استفاده از متون کهن تصوف تعریف کرده سپس دیدگاه‌های سنایی و عطار را درباره آن، تحلیل کرده است؛ تا چشم‌اندازهای مشترک آنان در باب مسائل مختلف عرفانی روشن گردد. سنایی و عطار به سبب داشتن منابع فکری مشترک، درباره "عشق"، "فنا"، "فقر"، "تقابل عقل و عشق و برتری عشق"، "معرفت" و "لزوم داشتن شیخ و تبعیت بی‌چون و چرا از وی" دیدگاه‌های مشترک فراوانی دارند و در پاره‌ای از موارد از تمثیلات و تلمیحات یکسانی برای رساندن مراد خود استفاده کرده‌اند.

واژه‌های کلیدی: سنایی، عطار، عرفان، مکتب خراسان، دیدگاه‌های مشترک

مقدمه

سنایی: حکیم ابوالمجد مجدود بن آدم (متوفی 545) در شهر غزنین دیده به جهان گشود. در جوانی به دربار غزنویان راه‌یافته و به مدح سلاطین غزنوی پرداخت. در باب تغییر حالت وی از مداحی به زهد و عرفان، افسانه‌ای نیز توسط اهل خانقاه ساخته شده است. از مشخصات بسیار مهم عرفان سنایی این است که هنوز در آن بنا به سنت‌های فکری ایرانیان، گوهر عقل و علم، مقام والایی دارد. مهم‌ترین مشخصه قصاید وی نیز، انتقادات صریح اجتماعی است.²

مهم‌ترین اثر وی، مثنوی «حدیقه الحقیقه» است که به «الهی‌نامه» نیز مشهور است. سنایی در این مثنوی علاوه بر نعت خدا، پیامبر اکرم و خاندان و اصحاب ایشان، ابوابی را هم به زهد، حکمت، عشق و... اختصاص داده است. حدیقه سنایی از جمله شاهکارهای شعر فارسی است که در سرایش آثاری چون تحفه العراقین خاقانی و مخزن الاسرار نظامی، اثر مستقیم گذاشته است.

عطار: فریدالدین ابو حامد محمد عطار (627-537) در کدکن نیشابور دیده به جهان گشود. پس از مرگ پدرش شغل عطاری وی را ادامه داد و لقب عطار (داروفروش) نیز به همین سبب به وی داده شده است. انقلاب روحی عطار هم در همین دکان عطاری روی داده است. در برخی کتب کهن آمده: بهاء‌الدین ولد و خانواده وی (از جمله مولوی که کودکی خردسال بوده) به هنگام مهاجرت از بلخ به قونیه، از نیشابور

² Siroos Shamisa, Sabk shenasi sher, Mitra, Tehran, 1388, s.109.

كءؤؤئهانء و عطار، نسؤهك از اسرارنامه ءوء را به مولوك ءاءه اسء³. آءار بسكارك به عطار نسبء ءاءهءه اسء؛ اما بر اساس ءءقك ءانؤمنءانه اسءاء مءمءرضا شفكعك كءكنك، علاوه بر ءكوان اشعار و ءءكرة الاولكاء، ءنها آءار زكز از اوسء: منطق الطكز، الهك نامه، اسرارنامه، مءءارنامه و مصكبء نامه.

مءكب عرفانك ءراسان كه نؤسءكن كءب ءصوف و عرفان (اللمع سراج، ءءعرف كلابءك، طبءاء الصوفك سلمك، رساله قشكركه امام قشكرك و...) ءر آن نؤشهءه اسء، مءكب عرفان عملك اسء كه ٱكوسءه قرب مءشوق الهك را مككوك و از همه ٱكز و ءر همهءا، مءشوق ءوء را ءسءكوك مكء و به سبب عاكء مسءك از باءه وءءء، كءرء مظاهز را ناءكءه مككركء⁴. عرفان ءراسان، نگاه هنرك به ءكك اسء كه هم ءنكءا ءارء و هم آءرءء، هم عكب ءارء و هم شهاءءء. ءر نگاه عارف ءراسان، انسان همراء ءمام آنچه ءوزه وظاكف ءكن اسء برلك اصلاح ءامعه ءكءه مككوك⁵. ٱكشءر عرفك ءراسان قائل به سماع بوءهانء و عشق و سكر، محور اصلك ءمام آموزهكك آنان اسء. باكزكء بسطامك، ابوسعكء ابوالءكز، ابوالءسن ءرقلانك، عكن القضاء همءانك، سنالك، عطار و مولوك از مهمءركن ٱهره كك مءكب ءراسانءء.

ٱكشكنه ءء

ءر باره سنالك و عطار، كءب و مقالاء فراونك نؤشهءه اسء: آءار ءكءر مءرس رضوك ءر باره سنالك و كءب بك نظكز ءكءر شفكعك كءكنك ءر باره عطار بسكارك از نقاط مبهم زنءكك و انءكشه آنان را بر طرف كرءه اسء. ءر باره مسائل عرفانك كك ءو عارف بزرك نكز، عمدءاً با ءكءاكك ءكبعءك كار كك فراونك شهء و نكارنءكان مءءرم فقط كك ءنبه از انءكشهكك آنان را كاوكءهانء. ءاكئون كاوشك كه ءر آن به ءكءاكككك مءءرك عرفانك سنالك و عطار ٱرءاؤءهءه باشء، انءامنشءه اسء.

سنالك و عطار به سبب ءاشءن منابع فكرك مءءرك زكز، ءر باره مضامك عرفانك مءرء شهء ءر كك نؤشءار اشءراكاء فراونك ءارنء. برءك از كك منابع عبارءنء از: الف: هرءو ٱكرو مءكب ءراسانء و ءر ءبار شناسك ءصوف ءراسان، عناصر مزءاكك و مانوك و هنءوكك، ءصوء ءوء را ءفظ كرءه انء. ب: مءن ٱنهان آءار كك ءو، قرآن، ءءكءء، اقوال مشاكخ سلف و از كءءه كك امءال باكزكء و شبلك و ءنكء و ءلاء اسء⁶.

1. مضامك مءءرك عرفان سنالك و عطار

1.1. عشق

باكء ءر نظر ءاشء كه ءر مءون اولكك ءصوف مانند اللمع، ءءعرف، رساله قشكركه و... مءلكك به نام عشق وءوء نءارء و آنچه هست، "مءبء" اسء. عشق اساسكءركن مءهوم عرفان ءراسان اسء و هكك اصطلاحك به كك انءازه، موءءءوءه عرفك مءكب ءراسان قزار نكرفءه اسء.

³ Zabih-ul-lah Safa, Tarikh adabiat dar iran, Ferdos, Tehran, 1369, s. 2/861.

⁴ Yanis Eshots, Shah Nematollah Wali Kermani Aref Poet, The mysticism of Iran, 1381, s. 35.

⁵ Mohammad reza Shafiei kadkani, Zaban sher dar nasr soofieh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 519.

⁶ Mohammad reza Shafiei kadkani. a.g.e. , s.529.

میبدی، عشق را عنایتی ازلی می‌داند و برای جهد آدمی در این راه وقعی نمی‌نهد: «ای مسکین تو پنداری که شربت عشق ازل خود تو نوشیده‌ای یا عاشق گرم رو درین راه خود تو خاسته‌ای، اگر تو پنداری که خدای را جلّ جلاله درین میدان قدرت چون تو بنده‌ای نیست که وی را بپاکی بستاید، گمانت غلط است و اندیشه خطا.»⁷

خواجه عبدالله انصاری نیز عشق را مظهر کمال حقیقی می‌داند که حتی دل نیز از درک آن ناتوان است: «عشق آتشی سوزان است و بحری بی‌پایان است. هم جان است و هم جان را جانان است. قصه بی‌پایان است و درد بی‌درمان است. عقل از ادراک وی حیران است و دل از دریافت وی ناتوان است.»⁸

از نظر سنایی، عشاق هیچ رنجی از عشق نمی‌بینند؛ همان‌طور که چشمان آدمی از نور لذت می‌برد نه رنج. عاشق، هر لحظه آماده‌ی جانبازی است. عشاق چون بازانی هستند که با قدرت عشق، عزرائیل را نیز بر منقار می‌گیرند:

عاشقان را ز عشق نبود رنج	دیدگان را ز نور نبود نار
جان عاشق نترسد از شمشیر	مرغ محبوس نشکهد ز اشجار
زان که بر دست عشق بازانند	ملک‌الموت گشته در منقار ⁹

از نظر عطار نیز سالک برای رسیدن به کمال عشق، باید اشک و آتش و خون را تجربه کند. در صورت موفقیت در این مراحل است که معشوق، عاشق را به بار خاص خویش راه خواهد داد:

اگر در عشق می‌باید کمالت	به کلی بیاید گشت دائم در سه حالت
یکی اشک و دوم آتش سوم خون	اگر آیی از این سه بحر بیرون
درون پرده معشوقت دهد بار	وگرنه بس که معشوقت نهد خار ¹⁰

از نظر سنایی، عشق و عاشقی شرایط و آدابی دارد: عاشق باید فقط عاشقی کند و هرگز به فکر وصل و هجران نباشد، عاشق باید همیشه بر دل حاضر باشد و منتظر فرمان جانان باشد:

شرط مردان نیست در دل عشق جانان داشتن	پس دل اندر بند وصل و بند هجران داشتن
بلکه اندر عشق جانان شرط مردان آن بود	بر در دل بودن و فرمان جانان داشتن ¹¹

عطار نیز، عاشق حقیقی را کسی می‌داند که هرگز عاقبت‌اندیشی نمی‌کند و جز عشق به هیچ چیزی نمی‌اندیشد. عاشق نه در بند دین‌داری است و نه کفر، مراد و خواست وی تنها عشق معشوق است:

⁷ Ab-ul-fazl Meybodi, Kashf al-Āsrār va oddat al- Ābrār, amir kabir, Tehran, 1371, s. 5/194.

⁸ Khaje abd-ul-lah Ansari, Majmooe rasael, Armaghān, Indescribable, 1319, s. 125.

⁹ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 203.

¹⁰ Attar, Elahi nameh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 370.

¹¹ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 457.

عاقبت اندیش نبود یک زمان
در کشد خوش خوش بر آتش صد جهان
لحظه‌ای نه کافری داند نه دین
ز ره‌ای نه شک شناسد نه یقین¹²

از نظر سنایی، عشق از راز نهانی پرده برمی‌گیرد و جامه روح است. عشق، اختصاصی به هیچ‌کس ندارد و فقط سالکِ واصل به مرتبه عشق خواهد رسید. عشق در عین آنکه چون آبی، آتش را فرومی‌نشاند، آتشی است که آب را می‌افروزد. خاصیت دوگانه و متضاد، فقط در عشق یافت می‌شود:

عشق گوینده نهان سخنیست
عشق هیچ آفریده را نبود
عشق پوشیده برهنه تنست
عاشقی جز رسیده را نبود
آب آتش فروز عشق آمد
آتش آب سوز عشق آمد¹³

عطار نیز عشق را لطیفه‌ای نهانی می‌داند که هرگز در قالب عبارت نمی‌آید و نمی‌توان آن را شرح و بیان کرد:

عبارت همی ننگجد عشق
عشق از عالم عبارت نیست¹⁴

سنایی با تحریض سالک بر عشق‌ورزی، یادآور می‌گردد که سالک باید بنده عشق باشد تا از هر بلا و زشتی رهایی یابد، همین‌که کسی طوق بندگی عشق بر گردن آویخت، به آزادی حقیقی خواهد رسید:

بنده عشق باش تا برهی
بنده عشق جان خُر باشد
از بلاها و زشتی و تبهی
مرد گشتی چه مرد دُر باشد¹⁵

از نظر عطار نیز برای ورود به وادی عشق، آدمی باید آزاده باشد و از دشواری‌های سلوک، به سلامت گذشته باشد:

مرد کار افتاده باید عشق را
مردم آزاده باید عشق را¹⁶

2. فنا

مستملی در شرح تعریف، در تفاوت فنا و بقا چنین گفته است: «نزدیک این طایفه فنا و بقا را معنی‌ای دیگر است. از بقا بقای ذات آن چیز نخواهند لکن بقای صفات او خواهند و از فنا فنای آن چیز نخواهند، لکن فنای صفات او خواهند.»¹⁷

¹² Attar, Manteg-ul-teir, Sokhan, Tehran, 1384, s.385.

¹³ Sanaie, Hadiqat al Haqiqa Wa Šari‘at Al-Ṭariqa, University of Tehran, Tehran, 1383, s. 326.

¹⁴ Attar, Divan, Elmi va Farhangi, Tehran, 1384, s. 82.

¹⁵ Sanaie, Hadiqat al Haqiqa Wa Šari‘at Al-Ṭariqa, University of Tehran, Tehran, 1383, s. 326.

¹⁶ Attar, Manteg-ul-teir, Sokhan, Tehran, 1384, s.386.

¹⁷ Esmaeil Mustamli, Sharh e Ta'arruf Limazhab al-Tasavvof, Asatir, Tehran, 1363, s. 4/1570.

چون نماندت نیک و بد، عاشق شوی پس فنای عشق را لایق شوی²⁶

3. تقابل عقل و عشق و برتری عشق بر عقل

یکی از بنیادی‌ترین تقابل‌ها در ادب فارسی، تقابل عقل و عشق است. همواره عقل و عشق در مقابل هم قرار گرفته‌اند، هر جا و در هر زمانی که از عقل و استدلال سخن به میان آید، سخن گفتن از عشق امری بیهوده تلقی می‌شود و هنگامی که از عشق سخن‌گوییم، عقل و برهان و استدلال جایگاهی ندارد.

پیش از آن‌که چنین تقابل آشکاری میان عقل و عشق وارد اندیشه عارفان ایرانی شود، انکار و نفرتی نسبت به عقل و فضولی‌ها آن در حوزه الهیات در ذهن متفکران حاصل‌شده بود و آشکارترین جلوه آن در تقابلات اشاعره و معتزله بوده است.²⁷

مسئله مذمت عقل و فضولی‌های آن در باب معرفت، ابتدا با سنایی در شعر فارسی مطرح‌شده است. باید در نظر داشت که مراد سنایی از عقل، عقل معاش اندیش و عقلی است که مدام در حال چون چراست و نه عقل معاد اندیش. بی‌گمان چنین عقلی، هرگز عشق را درک نخواهد کرد. چراکه این عقل "بافنده" است و چون عنکبوتی با چندوچون عقلی در حال تنیدن است:

درد عشق از مرد عاشق پرس از عاقل	کآگهی نبود ز آب و جاه یوسف چاه را
مپرس	آسمان عشاق را به ریسمان جولاه را ²⁸
عقل بافنده‌ست نشان عقل را بر تخت عشق	

سنایی عقل را نابینایی می‌داند که راهی به کوی عشق نخواهد یافت. از نظر وی عقل‌ها پرکارند و پیوسته در حال چند و چونند پس در اقلیم عشق، بیکار خواهند بود. وی معتقد است همچنان که نمی‌توان با خار، سنگ خارا را شکافت و این عمل محال است، عقل نیز راز عشق را نخواهد فهمید:

عقل در کوی عشق ره نبرد	تو از آن کور چشم چشم مدار
کاندر اقلیم عشق بی‌کارند	عقل‌های تهی رو پرکار
کی توان گفت سر عشق به عقل	کی توان سفت سنگ خاره به خار ²⁹

از نظر عطار نیز، عقل در وادی عشق، بیگانه‌ای بیش نیست. شناخت جوهر عشق مسئله‌ای است که در وادی عشق میسر است و عقل تاب درک عشق ندارد:

²⁶ Attar, Manteg-ul-teir, Sokhan, Tehran, 1384, s.417.

²⁷ Mohammad reza Shafiei kadkani, Zaban sher dar nasr soofieh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 49.

²⁸ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 32.

²⁹ Sanaie, a.g.e. , s. 201.

شمع رویت را دلم پروانه‌ای است
دل شناسد که چیست جوهر عشق
لیک عقل از عشق چون بیگانه‌ای است
عقل را ذره‌ای بصارت نیست³⁰

از نظر سنایی، تقدیر الهی، عقل را از پرده و حقیقت عالم به در کرده است؛ بنابراین با نهیب به وی هشدار می‌دهد که مبادا گرد عاشقان بگردد. این عشاق، در عشق الهی به مرتبه جنون رسیده‌اند و عقل نمی‌تواند آنان را به بند بکشد. (دیوانگان را به زنجیر می‌کشیده‌اند.) سپس سنایی با اشاره به ماجرای عشق مجنون و لیلی، معتقد است اگر عقل، مجنون را به بند می‌کشید، عشق لیلی در دل وی به این راحتی جای نمی‌گرفت:

عقل را تقدیر چون از پرده بیرون کرد گفت
زان که ایشان در جهان دیوانگان حضرتند
گرد عشاقان مگرد ای مختصر هان زینهار
بند ایشان را نشایی دست از ایشان باز دار
عشق لیلی را ندادی جای در دل خوار
خوار³¹

عطار نیز عشق را آتشی می‌داند که عقل در برابر آن، دودی بیش نیست و در طریق عشق‌بازی، عقل هیچ‌کاره است و استاد این طریق، عشق است:

عشق اینجا آتشیست و عقل دود
عقل در سودای عشق استاد نیست
عشق کامد در گریزد عقل زود
عشق کار عقل مادرزاد نیست³²

سنایی خطاب به دل می‌گوید: اگر در بند عشقی، مبادا به ترهات عقل اعتنا کنی، چراکه عشق چون فرشته وحی و عقل چون دیو است و هرگز نباید جانب دیو را گرفت. وی در پیشگاه عشق، مشورت با عقل را کاری ناپسند می‌داند. وی با تمثیل‌های متعدد، عقل را دیو، ستاره و کبک می‌داند در حالی که در برابر آن، عشق را روح‌الامین، خورشید و شاهین می‌نامد:

ای دل ار در بند عشقی عقل را تمکین مکن
خوش نباشد مشورت با عقل کردن پیش عشق
محرم روح‌الامینی دیو را تلقین مکن
قبله تا خورشید باشد اختری را دین مکن
کبک اگر خواهی که گیری ملواح از شاهین
مکن³³

اما زیباترین تقابل عقل و عشق در اسرارنامه رخ داده است. عطار در این مقایسه، یکسره به برتری عشق حکم نموده و به کلی عقل را از میدان به در برده است:

³⁰ Attar, Divan, Elmi va Farhangi, Tehran, 1384, s. 78-82.

³¹ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 223.

³² Attar, Manteg-ul-teir, Sokhan, Tehran, 1384, s.386.

³³ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 508.

نسلآز د آب بآ آتش ضرورت
ولیکن عشق جز آآن نه ببند
ولیکن عشق سیمرخ معانیست
ولیکن عشق دری شب چراغ است
ولیکن عشق اکسیر حیآتست
ولیکن عشق شنگی لا ابالیست
ولیکن عشق در پیشآن کار است
ولیکن عشق را تشریف پوشند
ولی عشق آه آآن افروز خواهد
ولی عشق آتش آآن باز آمد
از این تا آن تفاوت بی شمار است³⁴

آرد آبست و عشق آتش به صورت
آرد جز ظاهر دو جهان نه ببند
آرد گنجشک دام ناتمامیست
آرد دیباچه دیوان راغست
آرد نقد سرآی کاینآتست
آرد زاهد نمآی هر حوالیست
آرد بر دل دلی پر انتظارست
آرد را آرقه تکلیف پوشند
آرد راه سخن آموز خواهد
آرد آآن پرور آآن ساز آمد
آرد طفل است و عشق استادکار است

4. فقر

بنده، یکسره فقر است و بی نیاز حقیقی جز خدا نیست: «یا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ
الْحَمِيدُ»³⁵ (ای مردم شما نیازمند خدآید و تنها خدآوند است که بی نیاز ستوده است.)

مستملی، اساس بندگی را فقر می داند: «عبودیت خود جز فقر نیست، که غنی با عبودیت به هم جمع نیآید،
زیرا کی غنی به ملك باشد و عبودیت نافی ملك است. چون ملك نباشد غنی محال است.»³⁶

از نظر هجویری، فقر، ظاهر و باطنی دارد: «فقر را رسمی و حقیقی است رسمش افلاس
اضطراریست و حقیقتش اقبال اختیاری آنک رسم دید باسم بیار امید و چون مراد نیافت از حقیقت بر مید و
آنک حقیقت یافت روی از موجودات برتافت و بقاء كل اندر رویت كل بقاء كل بشتافت.»³⁷

آواجه عبدالله انصاری، فقر را اول و آخر سلوک سالک می داند: «فقر بابست و فقر خانه، فقر مقام راه
است و سر "الی مع الله" است. فقر کبریت احمر است و کیمیای اخضر است. درویش باید که هیچ جا
ننشیند و هیچ چیز را نشناسد.»³⁸

میبدی نیز در تفسیری عارفانه، فقر محمدی را چنین بیان می کند: «مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم
بنور نبوت جمال فقر بدید و سر آن بشناخت، فقر را بر دنیا و عقبی اختیار کرد و از نعیم عقبی دل
برداشت و چشم بر آن نه گماشت، تا رب العزة وی را در آن بستود، گفت «ما زاع البصر و ما طغی»³⁹
(چشم خطا نکرد و از حد درنگذشت.)

³⁴ Attar, Asrarnameh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 110.

³⁵ Quran, fater:15

³⁶ Esmaeil Mustamli, Sharh e Ta'arruf Limazhab al-Tasavvof, Asatir, Tehran, 1363, s. 1/221.

³⁷ Ali Hujwiri, Kashf-ul-Mahjoob, Tahoori, Tehran, 1375, s. 23.

³⁸ Khaje abd-ul-lah Ansari, Majmooe rasael, Armaghan, Indescribable, 1319, s. 138.

³⁹ Ab-ul-fazl Meybodi, Kashf al-Āsrār va oddat al- Ābrār, amir kabir, Tehran, 1371, s. 1/761.

از نظر سنایی، راه ویرانی حرص و آز، تنها سر فرو آوردن سالک در وادی فقر است. وی معتقد است سالک در راه فقر عارفانه، سرزنش بسیاری خواهد دید اما نباید به آنان اعتنایی کند:

تا تو در دایره فقر فرو ناری سر
در سراپرده فقر آی و ز اوباش مترس
خانه حرص تو و آز تو ویران نشود
سینه جاهل جز غارت شیطان نشود⁴⁰

از نظر عطار نیز، هیچ محرمی برای فقر وجود ندارد، اگر هم وجود داشته باشد، از جنس انسان نخواهد بود. وی معتقد است هر کس جرعه‌ای از باده فقر، نوشد، نیازی به زمزم ندارد. عطار شرط محرمی در وادی فقر را داشتن دلی می‌داند که از همه تعلقات آزاد شده باشد:

حدیث فقر را محرم نباشد
پس اکنون کیست محرم در ره فقر
و گر باشد مگر ز آدم نباشد
دلی کورا نشاط و غم نباشد⁴¹

سنایی معتقد است سالک برای رسیدن به وادی فقر، باید هستی خویش را رها کند. در راه فقر، تن آدمی چون حصار است و هستی، قفل این حصار؛ این حصار و قفل آن باید شکسته گردد تا سالک به وادی فقر رسد:

بود بگذار زان که در ره فقر
تن حصارست و بود قفل حصار⁴²

از نظر عطار، دیدن سر فقر، کار هرکسی نیست؛ فقط بزرگان این طریق آن را می‌بینند؛ اینان هر چه دارند می‌دهند تا در وادی فقر درآیند:

بزرگانی که سر فقر دیدند
ز نقش پادشاهی باز بستند
به ملک نقد درویشی خریدند
به معنی از گدائی باز بستند⁴³

سنایی با تحریض سالک به فقر عارفانه، به وی می‌گوید: کار حقیقی، چیزی جز فقر نیست؛ بیکار مباش و به دنبال این کار رو. وی در تعریفی بسیار عالمانه، فقر را عریان کردن روح از باد و بود و هستی مادی می‌داند و رستگاری حقیقی و اخروی را با گذاشتن کلاه فقر بر سر، ممکن می‌شمارد:

ای دل به کوی فقر زمانی قرار گیر
فقر نبود باد را از خاک خفتان دوختن
ای دل از خواهی که یابی رستگاری آن
چون نسازی فقر را نعل از کلاه سروری⁴⁴

5. معرفت

⁴⁰ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 174.

⁴¹ Attar, Divan, Elmi va Farhangi, Tehran, 1384, s. 213.

⁴² Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 198.

⁴³ Attar, Elahi nameh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 312.

⁴⁴ Sanaie, Divan, Sanaie, Tehran, 1388, s. 295-463-649.

مسئله معرفت از نظر بزرگان دین و عرفان، تجربه‌ای ناکام و نسبی است و چیزی نیست که قابل رسیدن باشد.⁴⁵ عطار، خود در تذکره الاولیا، زبان معرفت را تعریف کرده است: «عبارت، زبان علم است و اشارت، زبان معرفت»⁴⁶

عزالدین محمود کاشانی در مصباح الهدایه، تعریفی علمی و مدرسی از "معرفت" ارائه کرده است: «معرفت عبارت است از بازشناختن معلوم مجهول در صور تفصیل»⁴⁷

مؤلف شرح تعرف، درباره حقیقت معرفت چنین گفته است: «حقیقت معرفت دهشت است و حیرت. هرچند معرفت بر زیادت گردد عارف اندر معرفت متحیر گردد؛ و چون متحیر گردد از معرفت عاجز گردد»⁴⁸

هجویری نیز معرفت را بر دو بخش تقسیم کرده و درباره ویژگی‌های آن می‌گوید: «پس معرفت خداوند تعالی بر دو گونه است یکی علمی و دیگر حالی و معرفت علمی قاعده همه خیرات دنیا و آخرتست و مهم‌ترین چیزها مر بنده را اندر همه اوقات و احوال شناخت خداست جل جلاله قوله تعالی وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ، آی لِيَعْرِفُونَ (جن و انس را نیافریدم مگر برای بندگی) مشایخ این طایفه صحت حال را به خداوند معرفت خواندند و از آن بود که معرفت را فاضل‌تر از علم خواندند»⁴⁹

صوفیه با استناد به خبری، اعتراف به عجز از شناخت خدا را تنها راه رسیدن به معرفت خدا می‌دانند: «سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَجْعَلْ سَبِيلاً إِلَى مَعْرِفَتِهِ إِلَّا بِالْعَجْزِ عَنِ مَعْرِفَتِهِ»⁵⁰ (پاک و منزّه است خدایی که راهی برای معرفتش قرار نداد جز از طریق عجز از معرفتش).

از نظر سنایی هیچ‌کسی نمی‌تواند به‌تنهایی و با دانش و شناخت خویش، به معرفت خدا دست یابد؛ تنها مسیر شناخت و معرفت الهی، معرفت از طریق خود خداوند است:

به خودش کس شناخت نتوانست ذات او هم بدو توان دانست⁵¹

عطار نیز معتقد است اگر کسی به مرتبه معرفت رسیده، تنها از مسیر عنایت الهی بوده است:

چو دادت صورت خوب و صفت هم بیا تا بدهدت این معرفت هم⁵²

⁴⁵ Attar, Manteg-ul-teir, Sokhan, Tehran, 1384, s.703.

⁴⁶ Attar, Tazkiratul Auliya', Liden, Liden, 1905, s. 2/ 177.

⁴⁷ Ezz-ul-din Mahmood Kashani, Mesbah-ul-Hedayeh va Meftah-ul-Kefayah, Zovvar, Tehran, 1389, s.221.

⁴⁸ Esmaeil Mustamli, Sharh e Ta'arruf Limazhab al-Tasavvof. Asatir, Tehran, 1363, s. 2/834.

⁴⁹ Ali Hujwiri, Kashf-ul-Mahjoob, Tahoori, Tehran, 1375, s. 342.

⁵⁰ Najmuddin-e Kubra, Marmoozat Asadi Dar Marmoozat Davoodi, Sokhan, Tehran, 1381, s. 70.

⁵¹ Sanaie, Hadiqat al Haqiqa Wa Sari'at Al-Tariqa, University of Tehran, Tehran, 1383, s. 63.

⁵² Attar, Elahinameh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 395.

سنایی برای عقل در مسیر معرفت الهی هیچ قدرت و جایگاهی قائل نیست؛ نهایت تلاش عقل برای معرفت الهی این است که وی به مرتبه عجز از شناخت خداوند برسد:

عقل حقش بتوخت نیک بتاخت
عجز در راه او شناخت شناخت
گرمش گفت مرا بشناس
ورنه کِشناسدش به عقل و حواس⁵³

از نظر عطار نیز همه عقلا و خردهایشان، ذره‌ای به معرفت خدا نمی‌رسند:

بدان خدای که در آفتاب معرفتش
به ذره‌ای نرسد عقل جمله عقلا⁵⁴

از نظر سنایی، راه شناخت پروردگار نه حس و عقل، بلکه به وسیله آفرینش وی خواهد بود. جایی که آدمی از شناخت خویش ناتوان است، چگونه می‌تواند پروردگار خویش را بشناسد؟:

به دلیل حواس کی شاید
عقل رهبر ولیک تا در او
فضل او در طریق رهبر ماست
ای شده از شناخت خود عاجز
گوز بر پشت قبه کی پاید
فضل او مرترا برد بر او
صُنع او سوی او دلیل و گواست
کی شناسی خدای را هرگز⁵⁵

از نظر عطار نیز در قلمرو علم، زبان و سخن، در حال جوشش است و بر معلومات می‌افزاید اما همین‌که وارد وادی معرفت شدی، زبان هیچ‌کاره خواهد شد و چیزی بر مخاطب نمی‌افزاید:

زبان علم می‌جوشد چو خورشید
زبان معرفت گنگست جاوید⁵⁶

6. لزوم داشتن پیر و تبعیت بی‌چون و چرا از وی

شرط اصلی در سیر و سلوک و تعلیم و تربیت شیخ استاد این است که در خدمت او تسلیم و اطاعت و بندگی صرف؛ و به قول معروف «کَالْمِيَّتِ بَيْنَ يَدَيِ الْعَسَلِ» باشند؛ (همانند مرده در دست عَسَل) با شیخ در هیچ امر و به هیچ روی ستیزگی و خودرایی نکنند، گفته‌های او را وحی منزل الهی بشناسند؛ هرچه از استاد می‌بینند هرچند به حسب ظاهر امر منکر نامشروع و برخلاف عقاید آن‌ها باشد بر وی اعتراض و خرده‌گیری نکنند؛ و هرچه می‌فرماید هرچند مخالف عقیده و کیش آن‌ها بنماید، بدان عمل کنند «به می سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید.»⁵⁷

در اندیشه عارفانه، پیر با برخورداري از الهام حق و آگاهی از باطن امور نگاه نافذ خود را از ظاهر اجزای عالم می‌گذراند و باطن تمامی پدیده‌های عالم و احوال سالکان طریقت را می‌بیند. «پیر انسان

⁵³ Sanaie, Hadiqat al Haqiqa Wa Šari‘at Al-Ṭariqa, University of Tehran, Tehran, 1383, s. 63.

⁵⁴ Attar, Divan, Elmi va Farhangi, Tehran, 1384, s. 723.

⁵⁵ Sanaie, Hadiqat al Haqiqa Wa Šari‘at Al-Ṭariqa, University of Tehran, Tehran, 1383, s. 63.

⁵⁶ Attar, Elahinameh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 403.

⁵⁷ Jalal-ul-din Homayi, molavinameh, Homa, Tehran, 1385, s. 2/617.

کمال‌یافته‌ای است که چون با وجود معرفت، خدا او را مشمول محبت و الهام خود کند، به مقام ولایت می‌رسد، و نام ولی بر او اطلاق می‌شود.⁵⁸

مؤلف مرآت عشاق در بیانی بلیغ، پیر را چنین تعریف می‌کند: «انسان کامل را گویند که استکمال کرده باشد فای فقر را و آن، نهایت ادراک حقایق است و رای فقر را که آن نهایت سیر بر اطوار سبعه قلبیه است و با وجود این فقر تعدیه ازو به طریق ارشاد، تکمیل غیر نماید و طالبان را به مطلب رساند.»⁵⁹

نجم رازی کسانی را که گمان می‌کنند بدون دستگیری پیر، می‌توانند به لقای الهی رسند، چنین معرفی می‌کند: «مفتون و مغرور و ممکور این راه کسی است که پندارد بادیه بی‌پایان کعبه وصال، به سیر قدم بشری بی‌دلیل و بدرقه قطع توان کرد «هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ»⁶⁰ (این وعده‌ای که به شما داده شده بعید است، بعید).

از نظر سنایی، خود پیر ابتدا باید مردِ راه باشد تا بتواند سالک را به سرمنزل مقصود هدایت کند. وی با تمثیلی زیبا، پیرِ نااهل را افعی و نابینایی می‌داند که هرگز نمی‌تواند سالک را راهنمایی کند. وی به سالک نیز هشدار می‌دهد: همین که مردِ راه یافتی، با اعتقاد کامل از وی پیروی کن:

بر پی پیر پاشکسته مرو	خویشتن را مکن به سغبه گرو
راه تجرید را ز غول مپرس	خبر از پیر بوالفضول مپرس
مرهم ریش چون کند افعی	داروی دیده کی دهد اعمی ⁶¹

وصال سالک به محضر حق، که همان رسیدن به حقیقت خویشتن است، بدون هدایت پیر و مرشد روحانی، میسر نیست. اوست که می‌تواند سالک را با رمز و راز حقیقت هستی، آشنا کند. از منظر عطار، حرکت و سلوک، بدون ارشاد پیشوایی روشن‌ضمیر، سیری کورکورانه و بدون عصا تلقی می‌شود که نه به سرانجامی می‌رسد و نه توفیق تقرب به محضر محبوب، نصیب می‌شود:

هر دل که ز خویشتن فنا گردد	شایسته قرب پادشا گردد
گر می‌خواهی که جان بیگانه	با این همه کار آشنا گردد
در سایه پیر شو که نابینا	آن اولی‌تر که با عصا گردد ⁶²

سنایی ضمن برشمردن اوصاف پیر، معتقد است پیر، سالکی است که خود با چالاکی از گردنه‌های سلوک گذشته و پایبند اوامر و نواهی شرعی است. پیر حقیقی، بی‌گمان باید خدمت پیر خود کرده باشد و

⁵⁸ Aziz-ul-din Nasafi, al-ensan-ul-kamel, Tahoori, Tehran, 1350, s. 27.

⁵⁹ Anonymous, Estelahat Soofian Meraat Oshshag, Elmi Farhangi, Tehran, 1388, s. 74.

⁶⁰ Najmuddin-e Kubra, Mirsad al-'ibad min al-mabda' ilal-ma'ad, majles, Tehran, 1312, s. 127.

⁶¹ Sanaie, Masnaviha, University of Tehran, 1348, s. 64.

⁶² Attar, Divan, Elmi va Farhangi, Tehran, 1384, s. 133.

ذره‌ای نیرنگ در اعتقادات و سلوکش نداشته باشد. از نظر سنایی، تنها چنین پیری است که سخنش
کیمیاست و مس وجود سالک را به طلا مبدل می‌سازد:

سالمی چست و دیده ور باشد	پیر باید که راهبر باشد
خدمت پیر خویش کرده بود	باده از جام شرع خورده بود
خالی از زرق و حیل و نیرنگ	از ته دل به حق بود یکرنگ
با وی اسرار غیب شاید راند	این‌چنین پیر، پیر باید خواند
خاک پایش چو توتیا سازند ⁶³	از سخن هاش کیمیا سازند

از نظر عطار نیز، وجود پیر مانند اکسیر، متحول کننده روح و جان سالک است و وسعت سینه‌اش به
عظمت آسمان هاست و او مخزن اسرار الهی بشمار می‌آید:

سینه او بحر اخضر آمده	پیر ره کبریت احمر آمده
خویش را در پیش او افکنده یافت ⁶⁴	سالک القه چو پیری زنده یافت

نتیجه‌گیری:

سنایی و عطار در موضوعات یادشده، دیدگاه‌های بسیار نزدیک و مشترکی دارند. نظرات مشترک آنان
به قرار زیر است:

عشق: لذت محض است و نه رنج؛ برای رسیدن به عشق به گذر از سختی‌ها لازم است؛ عشق و عاشقی
آدابی دارد. عاشق با سود و زیان میانه‌ای ندارد؛ خاصیت متضاد تنها در عشق یافت می‌شود. رهایی و
آزادی حقیقی تنها در بند عشق است.

فنا: سالک باید با مقرض (لا) هستی موهوم خویش را فانی کرده تا به بقای حقیقی رسد؛ وی باید "از
خویش بمیرد" تا به عشق و وصال حقیقی زنده گردد؛ حتی اگر سر مویی از تعلقات مادی در وجود
سالک مانده باشد، به وصال معشوق حقیقی نخواهد رسید.

تقابل عقل و عشق: در ولایت عشق، عقل هیچ‌کاره است؛ درک حقیقت عشق هرگز در توان عقل نیست.
در راه عشق، عقل بافنده ترهات است و سالک نباید اعتنایی به وی کند؛ در میدان نبرد عقل و عشق،
برتری کامل و همیشگی از آن عشق است.

فقر: وادی فقر، وادی کسانی است که ذره‌ای تعلق به دنیا ندارند؛ محرمی برای فقر وجود ندارد؛ رسیدن
به مقام فقر، تنها از بزرگان طریقت برمی‌آید نه سالکان مبتدی. رستگاری ابدی، تنها با گذاشتن کلاه فقر
بر سر، میسر می‌گردد.

⁶³ Sanaie, Masnaviha, University of Tehran, 1348, s. 64.

⁶⁴ Attar, Mosibatnameh, Sokhan, Tehran, 1392, s. 164.

معرفت: شناخت و معرفت خدا، تنها با عنایت خودِ وی ممکن خواهد شد و در این وادی، نه حواس و نه عقل آدمی به کار سالک نمی‌آید؛ نهایت معرفت آدمی، تدبیر در آفرینش خدا و معرفت به مصنوعات وی است نه معرفت به خودِ خدا.

لزوم داشتن پیر و تبعیت از وی: ابتدا خودِ پیر باید از گردنه‌های سلوک گذشته باشد تا بتواند از سالک دستگیری کند؛ وصال معشوق الهی تنها و تنها با یاری پیر میسر می‌گردد. مس وجود سالک، تنها با دم عیسوی پیر به طلا تبدیل می‌شود؛ فتح باب تمام دشواری‌ها به دست پیر است.

References

QURAN, Translated by: Ayati.

ANSARI, K., (1319). *Majmooe Rasael*, Armaghan, Indescribable.

ANONYMOUS, (1388). *Estelihat Soofian Meraat Oshshag*, Correction of Marzieh Soleimani, Elmi Farhangi, Tehran

ATTAR, (1905). *Tazkiratul Auliya'*, Reynold Alleyne Nicholson, Liden, Liden.

_____, (1392). *Asrarnameh*, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sokhan, Tehran.

_____, (1388). *Mosibatnameh*, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sokhan, Tehran.

_____, (1392). *Elahinameh*, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sokhan, Tehran.

_____, (1384). *Mantegh-ul-Teyr*, Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sokhan, Tehran.

_____, (1384). *Divan*, Tagi Tafazzoli, Elmi va Farhangi, Tehran.

GOSHEIRI, (1374). *Resaleh Gosheirieh*, Translator: Abo Ali Osmani, Badi-ul-zaman Foroozanfar, Elmi va Farhangi, Tehran.

KASHANI, E., (1389). *Mesbah-ul-Hedayeh and Meftah-ul-Kefayeh*, Jalal-ul-din Homayi, Zovvar, Tehran.

HUJWIRI, A., (1375). *Kashf-ul-Mahjoob*, Zhukovsky, Tehran, Tahoori.

HOMAYI, J., (1385). *Molavinameh*, Homa, Tehran.

MUSTAMLI, E., (1363). *Sharh e Ta'arruf Limazhab al-Tasavvof*, Mohammad Roshan, Asatir, Tehran.

MEYBODI, A., (1371). *Kashf al-Āsrār va oddat al- Ābrār*, Ali Asghar Hekmat, Amir Kabir, Tehran

NASAFI, A., (1350). *al- insan-ul- kamel*, Marizan Moole, Translator: Zia-ul- din Dehshiri, Tahoori, Tehran.

RAZI, N. K., (1381). *Marmoozat Asadi Dar Marmoozat Davoodi*, Mohammad Reza Shafie Kadkani, Sokhan, Tehran

.....(1312). *Mirṣād al-‘ibād min al-mabda’ ilā’l-ma‘ād*, Hosein Hoseini Nemat Allahi, Majles, Tehran.

SAFA, Z., (1369). *Tarikh adabiat dar iran*, Ferdos, Tehran.

SANAEI, (1348). *Masnaviha*, Mohammad Tagi Modarres Razavi, University of Tehran, Tehran.

.....(1383). *Hadiqat al Haqiqa Wa Šari‘at Al-Ṭariqa*, Mohammad Tagi Modarres Razavi, University of Tehran, Tehran.

.....(1388). *Divan*, Mohammad Tagi Modarres Razavi, Saanaei, Tehran.

SHAFIEI KADKANI, M. R., (1392). *Zaban Sher Dar Nasr Soofieh*, Sokhan, Tehran.

SHAMISA, S., (1388). *Sabk shenasi sher*, Mitra, Tehran.

ESHOTES Y., (1381). ‘‘*Shah Nematollah Wali Kermani Aref Poet*’’, The mysticism of Iran, Tehran, havigat, pp.22- 35.